

UGC Care Listed Journal

मराठवाडा इतिहास परिषद,
औरंगाबाद

(रजि.नं. एफ ८२० / दि. २६.०८.१९८२)

ISSN : 0976 - 5425

History Research Journal
इतिहास संशोधन पत्रिका

Issue. - XXXI

January

अंक - एकतीस

2024



कार्यकारी संपादक

डॉ. सोमनाथ रोडे

: संपादकीय मंडळ :

डॉ. नारायण सूर्यवंशी

डॉ. नितीन बावळे

डॉ. सुभाष बेंजलवार

डॉ. प्रमोद चव्हाण

प्रा. सर्जेराव बनसोडे

डॉ. भालचंद्र कुलकर्णी



या अंकात व्यक्त केलेली विचार-मते ही मराठवाडा इतिहास परिषद, औरंगाबाद अथवा संपादक किंवा संपादक मंडळ यांची अधिकृत मते नाहीत. त्यांच्याशी ते सहमत असतीलच असे नाही.

UGC Care Listed Journal

History Research Journal

इतिहास संशोधन पत्रिका

Issue. - XXXI January

अंक - एकतीस 2024

ISSN : 0976 – 5425

☼ प्रकाशक :

डॉ. नितीन बावळे

सचिव, मराठवाडा इतिहास परिषद

शारदा महाविद्यालय, परभणी

जि. परभणी भ्रमणध्वनी - ९४२२१ १०४८९

☼ मराठवाडा इतिहास परिषद, औरंगाबाद

☼ संपर्क :

प्राचार्य डॉ. सोमनाथ रोडे

कार्यकारी संपादक

४ - शारदानगर, अंबाजोगाई रोड, लातूर

पीन : ४१३ ५३१ फोन : ०२३८२ - २२८०९०.

भ्रमणध्वनी : ७५१७९ ८५६९०

☼ मुखपृष्ठ छायाचित्रे - डॉ. धनाजी मासाळ व डॉ. दत्तात्रय कोरडे, सातारा

☼ मुखपृष्ठ सजावट - शिवप्रसाद डिङ्गायनर्स, लातूर

☼ मूल्य : रु. २५०/-

पंचवार्षिक वर्गणी रु. १,०००/-

दशवार्षिक वर्गणी रु. २,०००/-

☼ प्रकाशन दि. १२ जानेवारी २०२४

☼ अक्षर जुळवणी व मुद्रक :

विद्याभारती प्रकाशन

गुजराती शाळेजवळ, मेन रोड,

लातूर - ४१३ ५१२

The publication of the MSS/ Journals/Proceedings- financially supported by the Indian Council of Historical Research and the responsibility for the facts, stated, options expressed and conclusion researched is entirely that of the author/ authors of the articles and the Indian Council of Historical Research accepts no responsibility for them.

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	लेखक	पृष्ठांक	शिर्षक
	श्री. प्रभाकरराव कुलकर्णी	१५	उद्घाटन सत्रातील भाषण
	डॉ. प्रकाश मा. मसराम	२९	ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीतील नवे प्रवाह : अन्वयार्थ, मीमांसा व आवश्यकता

प्राचीन विभाग

१.	Mr. Ravi Dinkar Khillare	४३	Buddhist Sects in Deccan in Post Mauryan Period
२.	Mr. Siddharth R. Dawane	५२	Jivaka - A physician from Ancient India
३.	श्री. वैजनाथ विश्वनाथ काळदाते	६४	नागनाथ मंदिरावरील भैरव मूर्ती : एक शिल्प : शास्त्रीय अभ्यास
४.	डॉ. संजय पाईकराव	६९	औरंगाबाद बौद्ध लेणी शिल्पातील अष्टभय जातक शिल्प-एक नवे आकलन
५.	डॉ. जगदीश व्यं. भेलोंडे	७९	शंख व शंखमूर्ती
६.	श्री. नीळकंठ विष्णू काळदाते	८७	नागनाथ मंदिरावरील षडानन कार्तिकेय मूर्ती : एक अभ्यास
७.	डॉ. सुभाष बेंजलवार	९४	सातवाहनकालीन कला - स्थापत्यातून प्रतिबिंबित होणारा सांस्कृतिक समन्वय

गोषवारा

१.	श्रीमती अनिता प्रल्हाद आढागळे	९९	महायान पंथातील स्त्रीवादी दृष्टिकोन : विशेष संदर्भ औरंगाबाद लेणी
२.	श्रीमाला के. जी.	१०१	शिरूर अनंतपाळ येथील चालुक्य शैलीतील मूर्तिशिल्पांची निरीक्षणे

मध्ययुगीन विभाग

१.	डॉ. अनिल सिंगारे	१०५	छत्रपती शिवरायांचे पुरोगामित्व
२.	प्रा. सर्जेराव चांगदेव बनसोडे	११०	पेशवे - निजाम संबंध : एक चिकित्सक आकलन

सातवाहनकालीन कला-स्थापत्यातून प्रतिबिंबित होणारा सांस्कृतिक समन्वय



डॉ. सुभाष बेंजलवार

महाराष्ट्र महाविद्यालय, निलंगा, जि. लातूर

भारतीय ऐतिहासिक काळाची सुरुवात ही प्रामुख्याने महाजनपद काळ व मौर्य काळापासून मानली जाते. सोळा महाजनपदांपैकी अश्मक हे जनपद दक्षिण भारतातील प्रदेशात होते. नर्मदा नदी व विंध्य-सातपुडा पर्वत रांगांच्या नैसर्गिक संरचनेमुळे उत्तर भारत व दक्षिण भारत अशा दोन विभागांत भारतीय भूप्रदेशाचे विभाजन करण्यात येऊ लागले. दक्षिण भारताच्या तुलनेत उत्तरेत ऐतिहासिक काळाचा विकास जलद गतीने घडून आला. दक्षिण भारतातही याच वेळी ऐतिहासिक काळाची सुरुवात होत होती परंतु क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने राजकीय विस्तार उत्तरेतल्या सत्तांशतका दक्षिणेत घडून आला नाही. परिणामी उत्तर भारत हेच ऐतिहासिक घडामोडीचे केंद्रबिंदू मानण्यात येऊ लागले. उत्तर भारतात मगध या महाजनपदाच्या विकासातून मौर्य घराण्याची सत्ता उदयास आली. तद्वतच दक्षिणेत अश्मक या महाजनपदाच्या विकासाबरोबर सातवाहनांची सत्ता उदयास आली. ऐतिहासिकदृष्ट्या दक्षिण भारतातील पहिले राजघराणे म्हणून सातवाहनांना विशेष महत्त्व आहे. या घराण्याने जवळपास ४५० वर्षे दक्षिण भारताच्या भूप्रदेशावर राज्य केले. राजकीय सत्तेचा केंद्रबिंदू सातवाहनांनी मगधहून दक्षिणेत आणला आणि एक संपन्न अशी राजवट निर्माण केली. या संपन्नतेमुळे व राजकीय स्थैर्यामुळे सांस्कृतिक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात प्रगती झाली. सांस्कृतिकदृष्ट्या सातवाहनांचा काळ हा संपन्न होता.

सातवाहनांच्या मूळ वस्तीस्थानासंदर्भात प्रारंभी एकमत नव्हते. डॉ. मिराशींच्या मते सातवाहनांवा मूळ प्रदेश विदर्भ होता तर डॉ. रायचौधरींच्या मते दक्षिणेत त्यांचे वास्तव्य असावे. पूर्वेकडे राज्यविस्तार झाल्यावर त्या प्रदेशाला आंध्र असे नाव पडले.

मध्य प्रदेश, आंध्र असे सातवाहनांच्या मूळ प्रदेशासंदर्भात विविध मते पुढे आली. असे असले तरीही सातवाहनांचे सर्व शिलालेख महाराष्ट्री प्राकृत भाषेत आहेत. त्यांचा एकही शिलालेख द्रविड भाषेत नाही. सातवाहन राजा हाल याच्या 'गाथासप्तशती' हा ग्रंथही महाराष्ट्री प्राकृत भाषेतच रचलेला आहे इत्यादी पुराव्यांवरून हे घराणे महाराष्ट्रातीलच होते हे सिद्ध होते.^१

सातवाहन काळात कला, स्थापत्य क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात विकास झाला. कला, स्थापत्य क्षेत्रात नागरी वास्तू व धार्मिक वास्तू निर्माण झाल्याचे दिसते. राजप्रासाद, उद्याने, धर्मशास्त्र यांची निर्मितीही मोठ्या प्रमाणात झाली. बौद्ध विहार, चैत्य, स्तूप मोठ्या प्रमाणात तयार झाले. त्यापाठीमागे धार्मिक, आर्थिक, राजकीय कारणे आहेत. भारतात स्थापत्य कलेच्या ज्या तीन शैली विकसित झाल्या त्यातील अमरावती कलाशैली ही दक्षिण भारतीय परिसरात विकसित झाली. मथुरा व गांधार कलाशैलींप्रमाणेच कलेचे केंद्र म्हणून याच सातवाहन काळात अमरावती कला शैली नावारूपास आली.^२

सातवाहन राजे वैदिक धर्माचे अभिमानी होते. मात्र त्या काळी महाराष्ट्रात बौद्ध व जैन पंथांचा प्रसार झालेला होता आणि राजे त्यांना दान देत होते व त्यांच्या विहारांना आर्थिक मदतही करीत होते. सर्वसामान्य लोक भागवत संप्रदायाच्या देवतांची पूजा करीत होते. त्या काळी मातृदेवतांची पूजाही प्रचलित होती. ग्रामदेवतांची संख्याही बरीच मोठी असली पाहिजे.^३ सातवाहन काळात तेर (तगर) हे प्रसिद्ध व्यापारी मार्गावरील ठिकाण होते. तेरणा नदीच्या काठावर वसलेली ती एक प्रसिद्ध बाजारपेठच होती. अशीच व्यापारी नगरे त्या कालखंडात उदयास आली होती. तत्कालीन उत्तरेकडील नगरे आणि भोकरदन, पैठण, तेर, भडोच इत्यादी नगरांना जोडून पाश्चात्य देशांशी संपर्क साधणारे व्यापारी मार्ग होते. रोम, ग्रीस इत्यादी देशांशी त्या वेळी झालेला व्यापार व तेरचा उल्लेख ग्रीक वाङ्मयात आढळतो आणि तेर येथील उत्खननातून प्राप्त झालेल्या अवशेषांची त्याला पुष्टीही लाभलेली आहे.^४ तेर या ठिकाणी असलेल्या सातवाहनकालीन विविध धातूंची नाणी, दैनंदिन जीवनातील अनेक वस्तू आजही पाहायला मिळतात.

तेर येथील वस्तुसंग्रहालयात तत्कालीन सांस्कृतिक जीवनाचे प्रतिबिंब पाहायला मिळते. वेशभूषेचे विविध प्रकार दर्शविणाऱ्या प्रतिमा, अलंकार, मातीचे व धातूचे मणी हे तत्कालीन महत्त्वपूर्ण अवशेष आजही 'सांस्कृतिक वैभव तेवढ्याच अभिमानाने सांगताना दिसतात. तेर येथील वस्तुसंग्रहालयामध्येच लज्जागौरीचे शिल्पही उपलब्ध आहे. या शिल्पावरून सातवाहन काळात स्त्रियांना पूजनीय स्थान (उत्पत्ती देवता) होते असे दिसते. सातवाहन घराण्यातील गौतमी, बलश्री, वशिष्ठी इत्यादी स्त्रियांची नावे तत्कालात सन्मानदर्शक आलेली दिसतात. या स्त्री स्थितीदर्शक तेरमधील प्रतिमा पृष्ठी देतात. सातवाहन काळात तेरप्रमाणेच भोकरदन हे औरंगाबाद-अजिंठा रस्त्यावरील ठिकाण मोठे म्हणून नावारूपास आले होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद यांनी केलेल्या उत्खननात अनेक अवशेष त्या ठिकाणी सापडले. कारागिरांची घरे, हस्तिदंताच्या स्त्रीमूर्ती, बांगड्या, जल शलाका, विविध प्रकारचे मणी इत्यादींची निर्मिती तिथे होत असल्याचे निष्पन्न झाले. शिवाय हस्तिदंताच्या दोन तरूण स्त्रीमूर्तीही त्या ठिकाणी सापडल्या. त्या मूर्ती बॅबिलोन येथील मूर्तीशी साधर्म्य साधणाऱ्या आहेत. ही मूर्ती सध्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाच्या वस्तुसंग्रहालयात आहे. सातवाहन कालखंडानंतर मात्र भोकरदनचे महत्त्व कमी झाले.

बौद्ध स्तूप निर्मिती हे सातवाहनकालीन स्थापत्य कलेचा महत्त्वपूर्ण आविष्कार होय. अमरावती येथील स्तूप उद्ध्वस्त अवस्थेत असला तरी भारतीय शिल्प कलेचा तो अप्रतिम नमुना असला पाहिजे. याच स्तूप स्तंभावरील आडव्या पट्टीत बुद्धाच्या जीवनावरील जातक कथेतील प्रसंग शिल्पांकित केले आहेत. नागार्जुनकोंडा व अमरावती येथील स्तूप याच काळातले आहेत. सांची येथील स्तुपाजवळचे एक तोरणद्वार याच काळात उभारलेले असून ते सातवाहन नृपती सातकर्णी याने निर्माण केले. याचे शिल्पकाम अत्यंत सुंदर आहे.⁴ अनेक विद्वानांनी अमरावती शिल्पकलेस भारतीय शिल्पकलेचे अत्यंत महत्त्वपूर्ण पुष्प मानले आहे. सातवाहन काळात मोठ्या प्रमाणात लयन स्थापत्याचा विकास झाला. लयन स्थापत्य किंवा गिरी शिल्प हे एक सातवाहन काळातले महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य आहे. महाराष्ट्रातील सह्याद्री पर्वताच्या उपरांगांचा वापर सातवाहनकालीन लेणी शिल्पांसाठी झाला. भौगोलिक परिस्थितीतून सांस्कृतिक प्रगती साधण्याचा सातवाहनांचा हा प्रयत्न यशस्वी ठरला. गिरी शिल्पांची

उत्तम जोपासना याच काळात झाली. भव्य चैत्यगृहे व ठाशीव व रेखीव शिल्पे ही या गिरी शिल्पांची विशेष उल्लेखनीय अंगे होत. त्याचा उत्तम नमुना म्हणजे कार्ले येथील चैत्यगृह सर्वोत्कृष्ट मानले जाते.^६

महाराष्ट्रातील कोरीव लेणी ही भारताच्या प्राचीन इतिहासाचे महत्त्वपूर्ण अंग आहे. भारतातील एकूण १२०० लेणींपैकी हजारंहून अधिक महाराष्ट्रात आहेत. यातील सुमारे ८०० लेणी या बौद्ध धर्मीयांच्या असून २०० हिंदूंच्या आणि राहिलेल्या जैनांच्या आहेत. ही लेणी कोरण्यास इ. स. पू. तिसऱ्या शतकात सुरूवात झाली आणि पुढे १२०० वर्षे हा वास्तुप्रकार प्रगत होत गेला.^७ हा लेणी समूह प्रगत करण्यात अनेक राजघराण्यांनी मोलाचे योगदान दिले. महाराष्ट्रात मात्र सातवाहन काळ या प्रक्रियेसाठी महत्त्वपूर्ण मानला जातो. कारण महाराष्ट्रातील लेणी स्थापत्याची सुरूवातच सातवाहन काळात झाली. महाराष्ट्रात लेणी कोरण्यास इ. स. पू. दुसऱ्या शतकात सुरूवात झाली, त्याआधी बौद्ध धर्म येथे येऊन पोहोचला होता. बौद्ध भिक्षुंनी लोकांत न मिसळता आणि गावात न राहता धर्माचा प्रचार करावा असे सांगितले होते परंतु पावसाळ्यात त्यांना चार महिने एका ठिकाणी राहणे भाग पडे. त्यासाठी लेणी कोरली गेली आणि म्हणूनच त्यांना वर्षावास असेही नाव दिले गेले.^८

अजंठा लेणी सातवाहन काळातील असून त्यात भिंतीवरची रंगीत चित्रे अजही पाहायला मिळतात. गाथा सप्तशतीमध्ये रंगीत चित्रांचे उल्लेख आहेत. त्यावरून त्या काळी ही कला बरीच विकसित झाली होती असे वाटते. सातवाहन काळातच अजिंठ्याच्या लेणींपैकी लेणी क्र. ८, ९, १०, १२, १३ व १५ कोरल्या गेल्या. त्यांपैकी ९ व १० ही चैत्यगृह आहेत तर बाकी विहार आहेत.^९ लेणी क्र. १० हे अजिंठ्याच्या मालिकेतील सर्वात प्रचीन चैत्यगृह आहे. नाणेघाटातील (नाशिक) पांडव लेणीसुद्धा सातवाहन काळातच कोरल्या गेल्या. गौतमी बलश्री हिचा शिलालेख याच लेणीमध्ये आहे. सातकर्णीची विधवा राणी नागनिका हिचा मोठा लेख भग्नावस्थेत नाणेघाटाच्या लेणीत अद्यापि अवशिष्ट आहे. त्यात तिच्या वेदीश्री व शक्तिश्री या दोन पुत्रांची नावे आहेत.^{१०}

सातवाहनकालीन शिल्पकाम मूलतः लेणींमध्ये दिसून येते. बहुतेक सर्व लेणी बौद्धांच्या आहेत. नाणे घाटातील सातवाहन देवकुल हे एकच अन्य प्रकारचे उदाहरण होय. या काळातील शिल्पकला बहुजन समाजाच्या प्रेरणेने व आश्रयाने

बहरली. राजे, महाराजे यांच्याप्रमाणेच श्रेष्ठी व इतर सामान्य लोक यांनी लेणी कोरविली आणि दाने दिली असे सांगणारे अनेक शिलालेख उपलब्ध आहेत. तत्कालीन लेणीचे वैशिष्ट्य म्हणजे या सर्व बौद्ध लेणी हीनयान पंथाच्या आहेत.^{१३} त्याचबरोबर बहुतेक सर्व लेणी या व्यापारी मार्गावरच कोरलेल्या आहेत. या लेणींतील शिल्पकाम अप्रतिम आहे. त्यातील विविध प्रकारच्या मूर्तीही अत्यंत सुबक आहेत. ही शिल्पकला अत्यंत भावपूर्ण आहे. भावपूर्णता व सहजता हे सातवाहनकालीन शिल्पकलेचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे.

एकंदरीत सातवाहनकालीन कला स्थापत्यातून सांस्कृतिक संपन्नतेचा प्रत्यय येतो. ही सांस्कृतिक संपन्नताच सातवाहन घराण्याचे साम्राज्य विकसित करण्यात महत्त्वपूर्ण ठरली. या कला स्थापत्यातून ही राजवट समतापूर्ण अवस्थेत होती हे स्पष्ट होते. मातृसत्ता किंवा स्त्रियांना दिलेला सन्मानपूर्व दर्जा राजघराण्यातील स्त्रियांना नामोल्लेखात व त्या राजांनी कोरविलेल्या शिलालेखात तर दिसतोच त्याचबरोबर लज्जागौरी प्रतिमा, विविध केशरचनेच्या प्रतिमा, सौंदर्यपूर्ण अवस्थेतील शिल्पकला, अलंकारयुक्त मणी या सर्व वस्तू अवशेषांतून तत्कालीन समाजजीवन समतापूर्ण असल्याचे स्पष्ट होते. त्याचबरोबर सांस्कृतिक जीवनमानही उच्च प्रतीचे असल्याचे उपलब्ध अवशेषांवरून दिसून येते.

संदर्भ :

- (१) गायधनी रं. ना., प्राचीन भारताचा इतिहास, अनिरुद्ध पब्लिशिंग हाऊस, पुणे २०११, पृ. ५८.
- (२) जोशी महादेवशास्त्री (संपा.), भारतीय संस्कृती कोश (ड-९), भारतीय संस्कृतीकोश मंडळ, पुणे, १९७६, पृ. १८८.
- (३) उपरोक्त.
- (४) पाठक अरूणचंद्र, महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर (लातूर जिल्हा भाग-१), पर्यटन व सांस्कृतिक कार्य विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, २००८, पृ. २०३.
- (५) उपरोक्त, जोशी महादेवशास्त्री (संपा.), पृ. १९०.
- (६) उपरोक्त.
- (७) ढवळीकर म. के., संशोधन सुवर्णमहोत्सवी अंक, वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, पुणे, १९८२, पृ. १०३.
- (८) उपरोक्त.
- (९) उपरोक्त, जोशी महादेवशास्त्री (संपा.), पृ. १९०.
- (१०) जोशी गणपतीशास्त्री (संपा.), मराठवाडा संशोधन मंडळ, वार्षिक, १९७४, पृ. ३१.
- (११) केतकर श्री. व्यं., प्राचीन महाराष्ट्र (भाग-२), व्हीनस प्रकाशन, पुणे, १९६३, पृ. ३५.

